

БОГДАН І ВАРВАРА ХАНЕНКИ: КОХАННЯ, ЩО СЛУГУВАЛО МИСТЕЦТВУ

Науково-популярний нарис

Ігор КОЛЯДА, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук;

Анастасія ІЩЕНКО, студентка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ)

«Щире колекціонування – рідкісна справа, можлива лише за єдності: кохання, засобів і відповідального ставлення до справи».

Микола Періх

Святу великомученицю Варвару в Україні шанують як покровительку шлюбу і кохання. У день її шанування (17 грудня) в українських жінок було заведено йти по воду добре одягненими та зачесаними. На цій воді потім варили особливі каші або кутю.

Варвара народилася в місті Іліюполі, що в Малій Азії, де виростала у повноті подвійної батькової любові, не знаючи материнської. Її матір померла, коли вона була ще маленькою дівчинкою. З роками вона ставала усе чарівнішою та привабливішою. Але серед дівчат-однолітків її вирізняла не лише краса, а й гострий розум. Споглядаючи красу світу, Варвара не раз замислювалася над питанням, як і ким могла бути втворена така краса. Вважаючи, що ніхто не гідний бачити її красу, батько побудував високу башту і замкнув у ній улюблену доньку. Він тримав її під замком у високій башті доки не настав час видавати її заміж. Її родина була досить заможною і багато успішних та знатних городян хотіли мати її за свою дружину. Батько, який давно мріяв про заміжжя Варвари, вирішив завести з нею розмову про шлюб, проте почув від неї рішучу відмову. Діоскор вирішив, що з часом настрої дочки зміняться й у неї з'явиться схильність до заміжжя. Для цього він дозволив їй виходити з вежі, сподіваючись, що у спілкуванні з подругами вона побачить інше ставлення до заміжжя. Діоскор багато мандрував у справах. І Варвариним вихованням займалися служниці. Серед них було багато християнок. Одного разу, під час перебування батька у подорожі, вони розповіли Варварі про життя і вчення Творця та познайомили зі священником, який у той час під виглядом купця перебував проїздом в Іліюполі, мандруючи з Олександрії. Пресвітер здійснив над нею Святе Таїнство Хрещення. Освічена благодаттю Хрещення, Варвара ще з більшою любов'ю звернулася до Бога. Вона обіцяла присвятити Йому все своє життя. Коли Варвара відкрила свою таємницю про прийняття християнства улюбленому татові, сподіваючись на підтримку того, хто її так любив, то він розлютився, кинувшись на доньку із мечем. Проте Варвара встигла вибігти з будинку та сховалася в гірській ущелині. Увечері Діоскор, за

вказівкою одного пастуха, все ж знайшов Варвару та з побоями повернув додому. Зранку він відвів її до міського правителя і сказав, що відмовляється від неї, бо вона відкидає богів, і якщо Варвара не повернеться до них знову, то не буде його дочкою. Довго її вмовляв претор Мартініан не відступати від древніх батьківських законів та не противитися волі батька. Але дівчина виявила стійкість. За наказом претора Мартініана її було піддано жорстоким тортурам. Її сильно били воловими жилами, після чого робили глибокі рани жорсткою волосяницею. Наприкінці дня Варвару відвели до в'язниці. Вночі, коли її розум був зайнятий молитвою, їй явився Господь і сказав: «Не бійся, наречена Моя, бо Я з тобою. Я бачу подвиг твій і полегу твої страждання...» На наступний день вранці Варвара прокинулася без ран на тілі. Всі були здивовані, побачивши, що на її тілі не залишилося ніяких слідів від недавніх катувань. Бачачи таке диво, одна християнка, на ім'я Юліанія, відкрито сповідала свою віру та оголосила бажання постраждати за Христа. Обоє мучениць почали водити оголеними по місту, а потім повісили на дереві та довго катували. Їхні тіла рвали гаками, палили свічками та били по голові молотком. Від таких тортур неможливо було залишатися живими, але дівчата продовжували виявляти неабияку стійкість. Побачивши невідступність Варвари у християнських переконаннях і через те ще більш розгнівавшись, претор, за наказом імператора Максиміліана, наказав її батькові відтяти голову доньки мечем. Так, Варвара, яка не зріклася своїх переконань, загинула від руки колись люблячого батька. Коли після страти власної доньки, не прощеного Богом гріха, Діоскор повертався додому, його вдарила блискавка, перетворивши тіло чоловіка на попіл. Так само блискавка вбила префекта Мартініана. Ці події сталися приблизно у 306 році.

У VI столітті мощі святої великомучениці були перенесені в Константинополь. Як свідчить православна легенда, в 1108 році царівна Варвара Комніна, дочка візантійського імператора Олексія Комніна, перед від'їздом до Київської Русі попросила в дар у свого батька цілющі мощі. Її чоловік, великий князь Святополк Ізяславич (у хрещенні — Михаїл), вибудував роком раніше у Києві кам'яну церкву, з почетом поклав там цілющі мощі великомучениці і заснував Михайлівський Золотоверхий чоловічий монастир. Під час нашестя Батия мощі

були приховані, а потім знову повернені на колишнє місце.

Після зруйнування Золотоверхого Михайлівського монастиря в 1930-х рр. мощі святої Варвари зберігаються у Володимирському соборі в Києві.

Ім'я святої великомучениці Варвари, яким нарекли дівчинку, що народилася 9 серпня 1852 року в колишній гетьманській столиці Глухові у знаній родині козацького роду Терещенків, стало визначальним у її долі. Варвара Ханенко була старшою дитиною у родині «цукрового короля» Ніколи (Миколи) Артемовича Терещенка, який зажив слави одного з найвидатніших меценатів в Україні, адже витратив на доброчинність близько 5 мільйонів карбованців. За свою благодійність дід Варвари Артемії Терещенко (малопримітний прикажчик у купця, що розбагатів на постачанні провіанту та корабельного лісу для флоту під час Кримської війни 1853–1856 рр.) отримав дворянський титул із правом передачі його нащадкам.

Величезний пласт пам'яті про неї – особистий, приватний (дитячі і юнацькі роки, виховання і навчання, почуття і захоплення) – до сьогодні залишається недоступним. Щодо цього ми не маємо жодних свідчень і документів. «Отримала домашнє виховання», «вихована в добрих традиціях благочестя» – так загально подаються дитинство та юність Варвари Ханенко в історичних публікаціях. Єдиний артефакт її юності, що зберігся в Музеї Ханенків, – грубий том-конволют «Повного російсько-французького словника» 1867 року з монографією «В. Т.» – «Варвара Терещенко». «Ми не знаємо абсолютно точно багато чого з особистої історії Варвари Николівни і Богдана Івановича, оскільки в 1922, коли навесні вмирає Варвара, через тиждень або два виявляється, що зникає архів. І тільки в 1927 році секретар вченої ради музею Сергій Гіляров написав в історичній довідці: існує легенда, що архів спалила на прохання самої Варвари її сестра Марія Іващенко», – пояснювала заступник гендиректора музею Ганна Рудик.

Єдиний відомий нам достеменно образ Варвари Ханенко – стара світлина з утраченого живописного портрета, написаного на рубежі століть російським художником Олексієм Харламовим. Через усе, що складає зовнішню подобу, – непрочуд приємні риси обличчя, стиль вбрання та зачіску – промовляють душа і характер особистості.

Не меншою таємницею оповита й історія знайомства із майбутнім чоловіком.

Богдан Ханенко народився 11 січня 1849 р. в с. Лотоки Суразького повіту Чернігівської губернії в родині колезького секретаря І. І. Ханенка – нащадка славного козацького роду Ханенків, до якого належали гетьман Правобережної України Михайло Степанович і його онук Микола Данилович – випускник Київської академії та Львівської братської школи (служив до речі, у Генеральній військовій канцелярії і був ув'язнений разом із гетьманом Павлом Полуботком у Петро-

павлівській фортеці). Юнак закінчив юридичний факультет Московського університету, отримав чин колезького радника і, завдяки своїй наполегливості та професіоналізму, швидко просувався службовими східцями, а на час їхнього знайомства виконував обов'язки мирового судді в Петербурзі. Відвідування художніх виставок теж входило в коло інтересів Богдана.

Тож що могло поєднати 22-річну Варвару і 25-річного Богдана, цих двох молодих людей – нащадків славних родів? Відповіддю на це запитання стала історія їхнього кохання і подружнього життя. Це – любов до мистецтва.

Родина Терещенків захоплювалася збиранням мистецьких творів. Їхня колекція складалася із визначних робіт В. Боровиковського, Д. Левицького, І. Рєпіна, І. Айвазовського, І. Шишкіна, В. Верещагіна, М. Врубеля, А. Куїнджі, В. Поленова, В. Маковського та ін. Родинне захоплення мистецтвом сприяло тому, що і Варвара Терещенко не стала винятком.

Особистість Богдана Ханенка сформувалася під впливом дядьків – Олександра Івановича та Михайла Івановича Ханенків. Олександр Іванович був рідкісної освіченості людиною, знавцем європейських мов, пристрасним бібліофілом, хранителем багатющого фамільного архіву, захоплювався мистецтвом України, збирав стародруки. Михайло Іванович також захоплювався історією України, опублікував ряд історичних джерел, серед яких важливе місце займали документи із сімейного архіву. Не менший вплив на формування Богдана Івановича Ханенка як колекціонера живопису мало знайомство з братом відомого літератора, колекціонером і прихильником живопису Юрієм Васильовичем Дружиніним. Це знайомство ввело молодого адвоката-українця в коло освіченої петербурзької громади. Він став постійним відвідувачем творчих вечірок у домі Дружиніна на Сергіївській вулиці, своєрідного гуртка літераторів і любителів мистецтва. Згодом Богдан Іванович згадував: «У Дружиніна щотижня, по четвергах, вечорами зустрічався я з Д. В. Григоровичем, секретарем Санкт-Петербурзького імператорського товариства заохочення мистецтв, і з деякими іншими знайомими і поціновувачами мистецтва, і бесіди з ними про мистецтво, про виставки картин і художніх виробів надто захоплювали мене». Та й сама атмосфера Петербурга, Ермітаж, численні антикварні крамнички не могли не пробудити у його душі жвавий інтерес до образотворчого мистецтва. «Я досить близько зійшовся з пейзажистом Шишкіним, бував у Крамського, зустрічався з Айвазовським, Ріццоні, Куїнджі ... Я зацікавився російським живописом, став відвідувати виставки картин, ходив в майстерні художників і почав придивлятися до їх робіт ... Переді мною відкривався новий світ, і з того часу прокликання моє визначилося, – я вже безповоротно взявся вивчати стародавній живопис і переконав себе збирати твори».

З таких родин вийшли і в такому культурному середовищі сформувалися ці молоді люди. Іс-

нують різні версії їхнього знайомства. За однією версією, майбутнє подружжя познайомилося в Москві, де на той час проживала родина Терещенків, оскільки Нікола Терещенко, батько Варвари, опікувався храмом св. Тетяни при Московському університеті, а Богдан у той час був його студентом, за іншою – їхнє знайомство відбулося в Києві, куди приїздив уже петербурзький молодий адвокат Богдан Ханенко. Але хоч би що там було, їхнє весілля поклато початок не тільки міцному сімейному союзу, який тривав понад сорок років, але і назавжди об'єднало їх у любові до мистецтва. У цій любові Варвара стала нахненницею і надійною помічницею свого коханого чоловіка – Богдана Івановича.

Вони обвинчалися, коли Богдану виповнилось 25 років, а Варварі – 23. Здається, майбутнє сім'ї колекціонерів було вирішено. Одразу після весілля подружжя поїхало до Італії. Їх весільна мандрівка перетворилася на своєрідне знайомство з музеями, а також і придбанням творів, які стануть основою їхньої майбутньої колекції. «Я одружився. І з дружиною їдизв за кордон. По дорозі ми оглядали картинні галереї і музеї Відня, Венеції, Болоньї, Флоренції, Рима і Неаполя. Були щасливі дні. Все посміхалося нам кругом. І ми купили те, що нам зустрілося і сподобалося. До слова сказати, розуміючи тоді вельми мало в живопису, ми, однак, не помилилися і купили дуже порядні картини» – згадував пізніше Богдан Ханенко.

Весільна подорож розвернула і направила їхнє життя раз і назавжди. Захоплене колекціонуванням подружжя займалося самоосвітою. Їхня бібліотека складалася з 10 000 томів, 3000 з них – про історію мистецтв. І всі ці видання рясніють позначками на полях, як ніби їх читач готувався складати іспит. Подружжя отримували публікації на тему історії мистецтв із-за кордону і читали італійською, німецькою, французькою, англійською мовами. Богдан Ханенко листувався і консультувався з провідними європейськими фахівцями: Вільгельмом Бодє, Фредеріком Зарра; з питань археології вів активне листування з Федором Вовком. Користувалися і послугами дилерів. Варвара писала одному такому фахівцю – знавцеві іконопису і теж колекціонеру І. Остроухову: «У мені горить пристрасть до колекціонування».

У 1876 р. відбулася подія, яка докорінно змінила життя Богдана Івановича – його призначили членом Варшавського окружного суду. Молоде подружжя Ханенків переїхало до Варшави. Саме у варшавський період Богдан Ханенко перетворюється на професійного колекціонера. Проживаючи за кордоном, Богдан і Варвара зав'язують стосунки з антикварами Відня, Мадрида, Рима, Берліна. За час перебування у Варшаві їхня колекція збільшилася майже наполовину. Вони купували полотна і предмети старовини, скульптури, вироби художньої промисловості, античної культури, пам'ятки мистецтва Близького і Далекого Сходу. Так з'явилися полотна з відомих європейських колекцій графа Бриля, принца

Боргеса, консула Вебера та знаменитого віденського збирача картин Ганса Маккарта. Подружжя відвідувало знамениті аукціони й крамниці європейських столиць, регулярно виїжджаючи на аукціони до Відня, Мадрида, Рима, Берліна.

У подружжя були свої пріоритети в колекціонуванні шедеврів. Богдан Ханенко любив вишукане мистецтво, високохудожнє, геніальне. Варвару зворушувало самотнє, народне. Якщо Богдан колекціонував мейсенський фарфор, то Варвара любила кераміку, майоліку. Чоловік любив італійський і голландський живопис, а Варвара – ікони: «Я відчуваю їх красу і отримую, дивлячись на них, справжнє задоволення, це для мене ціле одкровення». «Страшно шкода втратити дійсно хорошу річ», – писала вона знавцеві іконопису І. Остроухову. А далі Варвара просила зберегти в таємниці ціни, за які вона купувала ікони, адже Богдан Ханенко може «посварити мене за таке марнотратство і буде тисячу разів прав».

Коли Богдан вийшов у відставку (1881 рік), Ханенки переїхали до Києва. При цьому під час переїзду подружжю для перевезення картин знадобилося пів вагона. Так, 1882 року «в Либідській ділянці міста Києва на Терещенківській вулиці під № 15», як зазначалося в документах, виросла будівля у стилі ренесансного італійського палацу, з ліпним родовим гербом Ханенків на фасаді другого поверху, між першим і другим вікнами. Архітектори Мельцер (екстер'єр) та Марконі (інтер'єр) лише виконували бажання замовника. Музей було задумано як низку зал з окремими етно-історичними стилізаціями. Так, «Зелений кабінет», де розмішувалася середньовічна частина колекції, був псевдоготичного стилю з італійським каміном XV століття (придбаний у антиквара Сімонетті, він, за легендою, належав герцогам Урбінським), над каміном – намет із зірчастих полив'яних кахель, два крісла з італійського костелу XV століття, відповідно дібрані шафи-вітрини та стінне оббиття. «Червона вітальня» була своєрідною оправою для малярських творів доби Ренесансу. «Дельфтська ідальня» імітувала голландський будинок XVII століття: з вітражами у вікнах, виробами дельфтського фаянсу на стінах, високими дубовими панелями. До речі, у цій залі на стелі М. Врубель намалював один із трьох гербів Ханенків. «Золотий кабінет» репрезентував епоху Людовіка XIV: свічада певної форми, європейські меблі XVII століття, золоте ліплення, мармурові скульптури – погруддя Марії-Антуанетти роботи Буазо та «Амури, що борються за серце» Гудона, дві вітрини із саксонською порцеляною, а як тло – чотири шпалери брюссельської мануфактури на тему подвигів Дон Кіхота. У «Кабінеті карельської берези» меблі й мистецькі твори представляли добу російського класицизму. Вестибюль і сходи – у стилі Ренесансу, і навіть невеликий простір під сходами був оздоблений під «Лицарську залу».

У Києві Богдан Ханенко став досить відомою особистістю як у фінансових, так і в торговельних колах. У 1896 році він обійняв посаду упра-

вителя в «Товаристві заводів братів Терещенків» і поступово відмовився від адвокатської діяльності. За два роки були облаштовані внутрішні інтер'єри розкішного особняка, який із самого початку замислювався як музей: тримати колекцію творів мистецтва під замком подружжя вважало блюзнірством.

Богдан і Варвара Ханенко не мали дітей, тому всі свої сили, любов і турботу вони виявили до майбутнього музею. Подружжя буквально жило ним, поповнювало колекцію новими творами, облаштовуючи інтер'єр будинку так, як вимагав того їх Музей (саме так, з великої літери, подружжя завжди писало про справу всього свого життя).

Предметом особливої турботи Варвари Ханенко було поповнення колекції Музею російськими та українськими іконами. Їх, за підрахунками дослідників, було в колекції близько 70 (велика частина цих ікон на сьогодні належить різним музеям України). Зібрання ікон в музеї невелике, але дуже цінне. Найбільш ранні датуються XIII століттям. А перлиною світового рівня є «Спас зятяте Око» XVI століття. Варвара дуже любила іконопис. Але чоловік не поділяв її пристрасті. І жінка змушена була обманювати, мовляв, гроші їй потрібні на вбрання. На щастя, чоловік не помічав, що вона місяцями носить старий капелюшок. У листі своєму другові – художнику і збирачеві іконопису Остроухову – Варвара писала: «Почекай кілька днів, я зберу грошей на сукні і віддам тобі за ікони».

У наступні роки Ханенки закупили на аукціонах твори з престижних збірок графа Паара, кардинала Феті і принца Боргезе (зокрема диптих нідерландського мистця «Поклоніння волхвів»), абата Піррі («Мадонну з немовлям» Перуджіно, «Мадонну з немовлям та янголами» школи Боттичеллі), герцогів де ла Вердур та де Камастро – в Римі, консула Вебера (зокрема «Портрет інфанти Маргарити» Веласкеса) – в Берліні, Борго де Бальзано – у Флоренції, Ганса Маккарта – у Відні та інших. Богдан Ханенко не нехтував і можливістю пошуків старовинних творів по закинутих італійських монастирях.

1896 року подружжя видало каталог своєї збірки «Собрание картин итальянской, фламандской, испанской й других художественных школ» (друге видання – 1899 р.). 1908 року полотна їхньої колекції мали успіх на виставці творів із палаців та приватних збірок, організованої часописом «Старые годы» в Києві та Петербурзі. Вони привернули до себе увагу знавців, шанувальників мистецтва. Окремі твори київських колекціонерів увів до своєї фундаментальної праці з історії голландського мистецтва К. Гофстед де Гроот, їх було ановано в брюссельському виданні, присвяченому вищезазначеній виставці.

З колекцією були добре обізнані й не раз консультували Ханенків такі іноземні фахівці, як Бредіус, Фридлендер, Гроот, Боде. Зали музею, книгозбірня з питань образотворчого мистецтва (налічувала понад 2,5 тисячі одиниць) приймали дедалі більше зацікавлених відвідувачів.

Уже в перші роки колекціонування Ханенки знали, що подарують своє зібрання співвітчизникам. Така була їхня громадянська позиція. Це яскраво ілюструють слова з виступу Богдана Ханенка на церемонії освячення Київського художньо-промислового та наукового музею: «Мати, наприклад, картину Тиціана чи грецький мармур V століття й не показувати ці речі – те саме, що привласнити собі одному неопубліковані твори Пушкіна, Гете або Шекспіра. Творіння геніїв своєю суттю не повинні належати тільки тим, хто ними володіє».

Музей зарубіжного мистецтва – найулюбленіше, але не єдине дитя Ханенків. 1896 року з ініціативи Богдана Ханенка було створене Товариство торговельних шкіл. Ставши його головою, він переконав Державну скарбницю, міську владу, а також можливих буржуа (насамперед – тестя) в остаточній потребі фінансувати навчальні заклади, які готуватимуть економістів. Чоловіча торговельна школа була відкрита в Києві вже через кілька місяців після заснування Товариства, а перша в Росії жіноча – 1899 року.

Жіночій освіті Богдан Ханенко приділяв особливу увагу (створив Фонд дамського комітету), вважаючи за важливе поряд із бухгалтерською справою навчати дівчат «практичного катного господарства», вміння ошадливо вести родинне господарство. За цю діяльність Б. Ханенку було дано чин дійсного статського радника. Особисто Варварі Николівні належав маєток Оленівка теперішнього Фастівського району, де вона заснувала мануфактурні майстерні, куди «після закінчення загальної школи дівчата вступають до школи домоведення, в якій протягом двох років навчаються ткацького ремесла. Після закінчення курсу кожна учениця отримує безкоштовно ткацький верстат з усіма до нього речами». «Хлопчики після закінчення курсу в народній загальноосвітній школі надходять в столярну майстерню, в якій навчаються ... протягом трьох років, після закінчення курсу кожен учень отримує повний комплект столярних інструментів, матеріали для роботи і ... допомогу по збуту виробів».

Варвара Николівна особисто дбала як про якість продукції, запрошуючи до співпраці відомих художників, так і про збут творів народних майстрів. Для цього вона відкриває спеціальний магазин у Лондоні, де продавалися килими і тканини Оленівської майстерні та інших регіонів. Крім того, Варвара Николівна організувала Київське кустарне товариство (скромно відмовившись при цьому від посади керівника), яке підтримувало майстрів гончарства, ткацтва та вишивки.

Завдяки дивовижній енергії Б. Ханенка, який подолав усі труднощі, будівництво музею йшло успішно. Першого квітня 1899 року відбулося урочисте відкриття виставки та освячення будинку. У серпні цього ж року музей, хоч і в незавершеному приміщенні, прийняв перших відвідувачів, які мали можливість ознайомитися з археологічними колекціями: від стародавнього

кам'яного віку – до епохи Київської Русі. Було відзначено, що трудами Богдана Ханенка та Вікентія Хвойки відкрито новий музей, який відіграє важливу роль для тих, хто займається розробкою археологічних проблем. Надзвичайно цікаву промову виголосив Богдан Іванович у день офіційного відкриття музею 30 грудня 1904 року. Захоплення викликає його чітке уявлення про завдання музею в експонуванні та популяризації експонатів. Важливу роль він відводив необхідності реставраційних робіт.

Богдан Іванович продумав, як забезпечити майбутнє сімейної колекції. Щоб Музей не залежав від зовнішніх обставин, він створює джерело його фінансування у майбутньому – зводить біля будівлі Музею прибутковий будинок в сім поверхів з ліфтом. Здача в оренду квартир в цьому будинку повинна була забезпечувати потреби колекції.

Мріючи про власний музей, Богдан Іванович займався й організацією міського загальнодоступного музею, якого в той час в Києві ще не було. Ідея створити публічний музей в Києві озвучувалася в 1880-х роках, але тільки в 1904 р., завдяки невтомній енергії Богдана Івановича і значній проробленій ним роботі, був відкритий художньо-промисловий і науковий музей імені Государя Імператора Миколи Олександровича (тепер – Національний художній музей України), зібрання якого склали подаровані музею окремі твори та цілі колекції медантів. Серед них – родина Терещенків, В. Хвойка, А. Бобринський, В. Тарновський. Самі Ханенки передали в дар унікальне зібрання предметів старовини. Крім того, Богдан Іванович заповідав передати після своєї смерті весь готівковий капітал сім'ї на потреби музею. Цей музей для подружжя Ханенків також мав особливе значення, якоюсь мірою встиг стати рідним. Про це свідчить останнє дослідження Н. І. Корнієнко: 1911 р. Варвара Ніколівна подарувала музею ікону св. вмч. Варвари, ніби закликаючи до допомоги своєї небесної покровительки і на цей сімейний проект.

Загальновідомі були здобутки Ханенків і в царині оцінки над археологічними дослідженнями. Вони фінансували археологічні розкопки на Київщині. Найцінніші знахідки популяризували в шести випусках збірників «Древностей русских» та «Древностей Приднепровья» (1899–1907) – розкішних виданнях зі вступними статтями й великою кількістю світлин. А в 1911–1913 рр. подружжя видало альбом автотипів експонатів з античного відділу свого музею (речей, знайдених під час субсидованих ними розкопок у Причорномор'ї).

Сприятливі кліматичні умови, родючі землі південно-східного Поділля упродовж тривалого часу приваблювали охочих зайнятись сільським господарством. Тому не випадково Богдан Іванович та Варвара Ніколівна Ханенки, маючи маєток та 4060 десятин землі в Черкаському, Чигиринському та Васильківському повітах Київській губернії, придбали на Поділлі в Балтському та Гайсинському уїзді 3700 десятин землі.

Навколишні землі сіл Могильного, Мощенного та Сальково, що належали Звіславу Підгорському, та господарство Ідаполь барона Урія Осиповича Гінзбурга були придбані у власність теж Ханенками. Село Могильне на той час було одним із найбільших сіл Хуцуватської волості. Ось що повідомляють архівні матеріали: «Могильна село (належить Б. І. Ханенко). Дворів 605, жителів 3234, знаходиться в 3 стані 14 урядницької ділянки в 2 ділянці судово-мирового посередника і в 3 судового слідчого. Відстань від повітового містечка Гайсин 78 верст. Місцеперебування волостного правління (куди адресується кореспонденція) – містечко Хашевато 8 верст. Найближча земська станція – м. Хашевато (8 верст). Найближча залізнична станція Умань – 55 верст і Мощенна (3 версти). У згаданому селі знаходиться одна православна церква, церковнопарафіальна школа та цукровий завод».

Березневий день 1904 року був теплим, гарним. Відчувалось наближення пори польових робіт. Ударив один із п'яти рівновеликих церковних дзвонів, який важив п'ять пудів. З дзвіниці храму було далеко чути його тугий бас. Мешканці села знали, що оповіщають про збори громади села. Впоравшись по господарству, поспішали до церкви на зустріч з «госпожою», яка має приїхати аж із самого Києва. По обіді зібралося багато люду. Поруч священника Волковинського стояли староста та найзаможніші мешканці Прокіп Єжлик і Микита Татунько. Одягнуті вони були в святковій свити та добрі юхтові чоботи. Неподалік перешіптувались менш заможні та сільська біднота в старенькому, але чистому одязі. Почулося: «Ідуть! Ідуть!» Біля входу на подвір'я храму візник зупинив бричку, на якій сиділа немолода, але досить гарна жінка в чудовому вбранні. Чоловіки зняли капелюхи, жінки та діти вклонилися. Отець Волковинський подав руку прибулій, вона, трохи вклонившись, поцілувала її. Після взаємних привітань, Варвара Ніколівна відвідала храм Покрови Пресвятої Богородиці, церковнопарафіальну школу у супроводі священника та диякона. Гостя була захоплена майстерністю шкільного дитячого хору, який під керівництвом Волковинського виконав українські народні пісні та релігійні піснеспіви. Дізнавшись, що школа не може охопити навчанням усіх охочих вчитися, Варвара Ніколівна пообіцяла допомогти. І от перед новим навчальним роком школа отримала зошити, підручники, необхідне обладнання та 1000 рублів на інші шкільні потреби. Це дало змогу ще близько ста учням сісти за шкільні парти.

Після зустрічі з мешканцями села та відвідування церковнопарафіальної школи Варвара Ханенко почала оглядати господарство Ідаполя, яке знаходилося за три верстви від Могильного. Вісімдесятичотирирічна Параска Паламарчук згадувала: «Якось тато наш прийшов з роботи (він працював на воловні) і повідомив, що взавтра до нас завітає Варвара Ніколівна. Ми не знали, хто вона, тому тато пояснив, що це буде

наша нова хазяйка, про яку говорять, що вона добра і порядна людина. Наступного дня управитель господарством Кирило Наконечний наказав причепурити свої помешкання та навести в господарстві лад. Довго не довелось чекати. По обіді заїхала на подвір'я бричка, запряжена парою добрих коней. Всі, хто міг, прийшли на зустріч з Варварою Ніколівною. Навіть прийшла моя старенька бабуся Лукера. Нам було приємно бачити таку гарну й лагідну жінку. Дружини службовців цукрового заводу теж були барині, але не такі. Ми, дітлахи, стояли осторонь. Пані підійшла до нас, запитала наші імена, чи відвідуємо школу. Ми відповіли, що інколи пропускаємо заняття, бо далека відстань. Варвара Ніколівна дала нам по монеті і порадила вчитися. Така мені випала доля, що я багато років могла спілкуватись з хазяйкою, бо працювала в її маєтку».

В Ідаполі Варвара Ханенко оглянула довгі глинобитні будівлі (бараки) під солом'яним дахом, що місцями протікали, в яких мешкали працівники. Кожна сім'я мала там одну-дві кімнати. Поряд – конюшня та волонья. Тараса Білоконя називали «отаманом» – це щось на зразок бригадира – тому він дбав, щоб скотина була доглянута, адже це було основне тягло в господарстві. На подвір'ї – примітивні знаряддя праці – рала, котки, лопати-віялки, дерев'яні плуги. І це в той час, коли у її маєтках в Київській губернії вже застосовувалися металеві плуги, сіялки, кінні косарки заводського виробництва, парові молотарки. Варвара Ніколівна зрозуміла, що господарство необхідно модернізувати. Перед від'їздом нова власниця порадила Кирилу Наконечному забезпечити підвіз дітей до школи.

В кінці XIX століття на Могильненському цукровому заводі була здійснена реконструкція. Виробнича потужність заводу значно зросла. Але економічна криза 1900–1903 рр. змусила багатьох власників продавати або здавати в оренду свої підприємства. Не обминула криза і Могильненський цукровий завод. Керівник заводу (директор) Георгій Марицевич Маркерт ще до приїзду Варвари Ханенко підготував всі необхідні папери, що стосувалися оренди заводу Ханенками. По приїзді Варвара Ніколівна в супроводі головного інженера Наума Герберта ознайомилася з підприємством, з працівниками та їхнім помешканням. Аж потім – з керівництвом та службовцями. Запевнила, що ніяких кадрових змін не буде. Після цього відправилася на потяг до залізничної станції Мощенна, що знаходилась за три верстви на північ від села.

Восени почалось будівництво господарських та житлових приміщень садиби Ханенко в «Кубково», на узліссі біля села Мощенна. Богдан Іванович та Варвара Ніколівна значно допомогли фінансами будівництву чотирикласної школи в цьому селі.

Згодом поряд із Сальківським цукровим заводом успішно почалося будівництво складських, житлових та господарських приміщень, які теж були власністю Ханенків.

Влітку цього ж року Варвара Ханенко знову прибула до села, але не сама, а з будівельниками. Приготували місце для спорудження будинку за проектом відомого київського архітектора Василя Кричевського. Місцевий цегельний завод та лісопильня, які тепер належали Ханенкам, повністю забезпечували будівельним матеріалом.

Будівництво йшло успішно. Багато мешканців села знайшли собі підробіток. Проїшло небагато часу, і в селі закрасувалась чудова споруда. На фасаді та в інтер'єрі будинку було використано кераміку і майоліку Миргородської керамічної школи. В оформленні і розписах кімнат використані мотиви та орнамент українського народного мистецтва. Поряд було побудовано помешкання для Богдана Мар'яновича Понятовського, керівника господарством. Неподалік – волонья, конюшня, складські приміщення, подвір'я для сільськогосподарського інвентарю та декілька житлових будинків. Було також споруджено складське приміщення на станції Мощенна, яке і донині знаходиться в хорошому стані. До цукрового заводу підведено залізничну колію. В селі закладено чудовий фруктовий сад та виноградник. І зараз столітні осокори, що ростуть біля помешкання Петра Поплавського, нагадують нам про ці сторінки історії.

25 червня 1908 року в селі Могильному під спів церковного хору, яким керував дячок Кандровський, священник місцевого храму А. В. Волковинський освятив садибу Варвари та Богдана Ханенків. Біля входу до будинку Богдан Мар'янович Понятовський зустрів хлібом-сіллю господарів, а також Михайла Ханенка, сільського старосту та старшину Хащуватської волосної управи та інших. У вітальні відбувся святковий обід, після якого гостей ознайомили із садибкою. Будинок складався із просторих кімнат з електричним освітленням. Оскільки Ханенки – знавці мистецтва, то деякі художні твори з їхніх колекцій прикрашали кімнати нової садиби. Серед них: картина Федора Сошенка, брата Івана Сошенка – відомого художника, що посприяв викупу Тараса Шевченка з кріпацтва. Ця картина дивом збереглася до нашого часу. Декілька років тому її було передано до Київського Національного музею Тараса Шевченка.

Богдану Івановичу захотілось побувати в господарстві Ідаполь, про яке багато розповідала дружина. Відїхав за село і був вражений красою: обабіч дороги налите колосся ніби просілося до збирання. Неподалік у невеликому вибалку, що тягнувся на південь до Єжеличиного яру, колись ріс очерет та була моква. Тепер широка гребля перетнула цей вибалок, утворивши чудовий ставок, на якому плавала свійська птиця. Навколо ставу росли молоді, але крислаті верби, спустивши до води свої крони, ніби вітаючи подорожніх. По долині паслася череда корів та отара овець, за якою наглядав пастух. Ген-ген виднівся ліс Байрак. Всі, хто був вільний від роботи, юрбою вийшли назустріч. Великі зміни відбулися в господарстві від першого знайомства з ним Варвари

Ханенко. Житлові помешкання та господарські будівлі вже були покриті бляхою, все знаряддя знаходилося під навісом. На подвір'ї було виригто глибоку криницю з чистою та смачною прохолодною водою. З'явилося декілька житлових цегляних будинків. Поряд – скирти соломи та сіна.

Майже щороку подружжя Ханенків навідувалося до маєтку, щоб відпочити від міської метушні. Часто з ними приїздили їхні друзі. Вікентій Хвойка, вчений, дослідник трипільської культури, напевно, і гадки не мав, що пройдуть роки і на околиці села Могильного, де він бував, археологи знайдуть унікальні поселення цієї епохи. Микола Омелянович Макаренко, один з найвидатніших музеєзнавців, Г. К. Лукомський, блискучий мистецтвознавець, художник, краєзнавець, той же самий Василь Кричевський, відомий архітектор, часто збиралися у вітальні, обмінювалися враженнями. Вони також займалися дослідженнями, навіть склали карту, на якій були відмічені всі джерела. Полюбили пити воду з джерела Ватаржанка і тому записали про нього декілька легенд, що почули від мешканців села. Після відпочинку Богдан Іванович відбував на службу до Балти, гості – до Києва, а Варвара Ніколівна залишалася вести господарські справи.

На початку ХХ ст. великої популярності та поширення набули аматорські театральні трупи, гуртни та групи. Вони діяли в багатьох містах, містечках і навіть селах. Шукаючи кращої долі, прийшов до села Могильного з Вінниччини Родіон Софронівч Кравченко. Влаштувався на роботу на цукровий завод. Маючи природне акторське обдарування, він у 1912 р. організував при цукровому заводі аматорську театральну трупу. До неї Родіон Кравченко відбирав службовців цукрового заводу, обдаровану сільську молодь. Коштів на декорації та костюми їм не вистачало. Ініціатива ентузіаста не полишилась поза увагою Варвари Ніколівни. Разом із Родіоном Софронівчем вона негайно вирушила до Києва, де Р. С. Кравченко мав можливість поспілкуватися з відомими акторами та режисерами Марком Кропивницьким і Миколою Садовським. Творче спілкування з корифеями українського театру стало у неабиякій нагоді режисеру-аматору. Театральні костюми, що привезла Варвара Ніколівна, нічим не відрізнялись від столичних. І надалі вона постійно опікувалась театром, часто бувала на репетиціях. Під час репетицій приходило багато глядачів з робітничих та селянських родин. Вони, зрозуміло, заважали і їх не впускали до приміщення. Тоді Варвара Ніколівна порадила зібрати усіх зацікавлених і створити щось на зразок студії. До її складу ввійшло понад двадцять юнаків та дівчат. Серед них Дмитро Коречний, Кирило Демченко, Маня Лабезнік та інші. Вони брали участь у масових сценах, а згодом одержували більш відповідальні ролі. Сільські активісти, створюючи образи героїв п'єс, прагли глибоко проникнути у роль і для цього багато читали, підвищуючи свій освітній та культурний рівень. Збиралися на репетиції майже щовечора, всім

хотілося якнайшвидше вийти на сцену, адже це буде їх перший виступ. Родіон Софронівч отримав дозвіл від начальства і повідомив радісну та зворушливу звістку про те, що незабаром глядачі побачать комедію в п'яти діях «Розбиті надії» Г. І. Грушевського. Афішу було надрукована в повітовому містечку Гайсин в друкарні Наума Вайсмана, в якій було зазначено дійові особи. Серед них: Омелько – Р. Кравченко, Петро – К. Бачинський, Настя – А. Грозіцька, Дячиха – М. Лабезнік, Васька – Н. Колеснікова, Тарас – Д. Коречний, Грига – К. Демченко, Клим – А. Радіонов, Василь – Т. Паламарчук, Устя – Н. Кравченко.

При цукровому заводі було підготовлено приміщення з електричним освітленням. Вистава – платна. Перший ряд – 1 р. 50 к., другий ряд – 1 р. 25 к., третій ряд – 1 р., четвертий ряд – 90 коп., решта – по 30 коп., галера – 20 коп. Тут же був буфет з, як написано в афіші, «всевозможними яствами и спиртными напитками». По закінченні – розваги: «Акомпонировать и во время антрактов будет играть оркестр бальной музыки под управлением Гершка Неймана». Це той Гершко, що декілька років грав на скрипці в одному з ресторанів Одеси, але обставини змусили його поміняти Одесу на містечко Хашувате. Вистава відбулась, як зазначалося, «во уторник 27 марта 1912 года в 7 часов вечера». Кошти пішли на пожертву Гайсинському дитячому притулку. Багато мешканців села чи не вперше побачили театральний виступ. Актори-аматори з високою сценічною майстерністю показали театральне дійство, що супроводжувалося танцями та співом хору. У свій час виконавиця головних ролей Грозіцька Анастасія Софронівна розповідала, що після виступу на сцену принесли цілий кошик квітів. То було визнання великого успіху колективу, а також подяка Варварі Ханенко. З часом мінялись актори-аматори, але незмінний і невтомний Родіон Софронівч Кравченко все готував нові вистави. Колектив здійснив гастролі на сценах Саврані, Хашуватого, Гайсина. Але найбільше полюбили виступати у своєму рідному селі Могильному. Серед їхнього репертуару були найпопулярніші серед глядачів п'єси «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Невольник» Т. Шевченка, «Мартин Боруля» І. Тобілевича та інші.

Початок минулого століття відзначений зростанням шкільної мережі. Це були, головним чином, початкові світські та церковнопарафіяльні школи. Але навіть така освіта не всім була доступною. Майже двадцять відсотків дітей не мали можливості навчатися. У центрі села Могильного 1910 року розпочалось будівництво чотирикласної земської школи, але на її завершення бракувало коштів. Подружжя Ханенків допомогли будівельними матеріалами та коштами, виділивши 3000 карбованців. В 1913 році майже 300 дітей сіли за парти новобудованої школи. Фактично було збудовано цілий, як би сьогодні назвали, навчально-виробничий комплекс. Крім школи, поряд – майстерня, де дівчат-

ка навчалися рукоділля та ткацтву, хлопчики – столярній справі. При школі працювали вечірні класи, в яких дорослі мали можливість навчатися грамоти. Колишній учень земської школи Петро Орехтович Пономарчук згадував: «Варвара Ханенко часто навідувалась до школи, цікавилась умовами навчання, харчуванням, адже продуктами ідальню забезпечувала вона. А одного разу привезла багато книг. Так при школі почала діяти бібліотека, послугами якої користувались не тільки учні, а всі охочі. Під час канікул учні побували в Києві та «Софії» Уманській, і це за кошти Ханенків. Мені зараз вісімдесят, але я пам'ятаю Варвару Ханенко – невисоку на зріст, гарну, лагідну, з тихою приємною мовою, в гарному вбранні».

На жаль, Перша світова війна принесла для Ханенків тяжкі роки випробувань. Через загрозу воєнних дій та окупації Києва подружжя вирішує усе найцінніше з колекції, яку напередодні було визнано однією з найкращих приватних зібрань, передати на збереження до Московського історичного музею до кращих часів. На початку 1916 року Богдан Іванович тяжко захворів. Лікарі виявили капілярний бронхіт, який затягнувся на тривалий час і приносив хворому тяжкі страждання. Прагнучи забезпечити долю справи усього свого життя – колекції зібрань творів мистецтва – та подбати про люблячу дружину (яка ніколи не стала «дружиною при чоловіку», як це було узвичаєно на той час, а упродовж 40 років була вірною соратницею та помічницею у всіх його справах, 26 листопада 1916 року Б. Ханенко склав заповіт, згідно з яким колекція зарубіжного мистецтва дарувалася Києву, а також просив дружину, Варвару Ханенко, приєднати до цього дару її частину зібрання та їхній приватний будинок, що мав переобладнатися в публічний музей. 10 квітня 1917 року спадкодавець у присутності М. Біляшівського та В. Кричевського підтвердив свою волю, застерігаючи, що його дружина Варвара Миколаївна мала залишитися довічним розпорядником колекції й будинку і повинна закінчити справу їхнього життя – підготувати зібрання до перетворення його на міський музей. 26 травня (8 червня) 1917 року її «Богдаша» або «Басі», як вона ніжно його називала у листах до рідних, не стало. І от, у вир подій, які з неймовірною швидкістю закрутила карусель долі, на плечі цієї вже немолодї жінки-вдови упав весь тягар відповідальності за «люблячий музей як своє дитя, якому віддано було стільки років життя». Революція, падіння столітньої імперії, у Києві одна влада змінює іншу, окупація за окупацією, гарматні обстріли, хаос, грабунки і бандитизм, націоналізація, виселення з власного помешкання, а ця 65-річна жінка, виявляє мужність та стійкість, якими не завжди може похизуватися й чоловік. Варвара Ханенко відмовляється від пропозиції полишити Київ, разом із колекцією переїхати до Європи і там, не маючи ні в чому потреби, у повазі, створити музей мистецтва імені Ханенків – натомість із жертвовною самовідданістю прагне виконати останню волю

свого коханого – музейну колекцію, зібрану ними удвох упродовж життя, зробити надбанням усього українського народу, частиною якого вони себе вважали. 15 грудня 1918 року вона склала заяву до щойно створеної Української академії наук із проханням прийняти від неї в дар пам'ятки мистецтва, бібліотеку та будівлю музею.

Революційне лихоліття з його голодом, безгрошів'ям, нервовими потрясіннями, підступні хвороби жінки немолодого віку зробили свою справу: одна із найзаможніших українок, донька мільйонера, без копійки за душею полишає цей суєтний світ, відійшовши у вічність 7 травня 1922 року. І ховали її не ті люди, яким протягом життя допомагало подружжя Ханенків щедрою рукою, а вірна служниця – Дуся, яка за свої мізерні заощадження влаштує поховання своєї господині. Варвари Ніколівни. За спогадами старих киян, певний час на могилі стояв залізний хрест із написом «Ханенкам від Дуняші». Шляхетне подружжя Богдана і Варвари Ханенків знайшло свій вічний спочинок під мурами давньої Михайлівської церкви Видубицького монастиря.

Минуло криваве ХХ століття з його катаклізмами, революційними потрясіннями, світовими війнами, тоталітарними режимами, мільйонами жертв, а СПРАВА, народжена серцями «Богом даного» і «Захисниці», що щиро кохали один одного, стала Вічним нагадуванням нащадкам, про ВІЧНІСТЬ КОХАННЯ ТА НАРОДЖЕННЯМ НИМ СВІТЛА ПРЕКРАСНОГО.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березовський В. Історичні постаті Богдан та Варвара Ханенки [Електронний ресурс] / В. Березовський. – Режим доступу до ресурсу: <https://sites.google.com/site/hayvoron/-3>. – Мова: українська.
2. Богдан та Варвара Ханенки [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.com.ua/encyclopedia/viznachn-storichn-osobistost/bogdan-ta-varvara-khanenki/>. – Мова: українська.
2. Гриценко М. Варвара Ханенко [Текст]: жінка з великої літери / М. Гриценко // Історія України. – 2010. – № 19. – С. 21–24.
3. Крутенко Н. Фундатори [Текст]: [До 150-річчя з дня народження Богдана Івановича Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею] / Н. Крутенко // Пам'ятки України. – 1998. – № 2. – С. 9–10.
4. Половець В. Богдан Іванович Ханенко (1849–1917 рр.) / В. Половець // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2–3. – С. 228–234.
5. Склярєнко В. Безцінний дар Києву [Текст]: [життя і діяльність подружжя Ханенків] / В. Склярєнко // Історія для допитливих. – 2013. – № 3. – С. 34–39.
6. Солонська Н. У їхнім серці жила Україна, або чому подружжя Ханенків не мало заслуг перед «пролетарською культурою» [Текст] / Н. Солонська // Голос України. – 1992. – 1 трав. – С. 12.